

קטניות בפסח

גלגולו והתפתחותו ההלכתית וההיסטורית
של מנהג זה בעדות ישראל עד ימינו

ד"ר יוסף בן לולו

©

כל הזכויות שמורות למחבר
ד"ר יוסף בן לולו
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או
קטעים ממנו בשום צורה ובשום
אמצעי, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום והקלטה, ללא אישור בכתב
מהמחבר.

כתובת המחבר:
רחוב הרב שלמה עדני 41 באר שבע
טלפון: 054-4753814

הפצה: דני ספרים
הוצאה לאור (2002) בע"מ
ת.ד. 349 קרית גת
טלפון: 08-6812225/6
פקס: 08-6882359
נדפס בישראל - תשפ"א, 2021

עימוד:

ע"י יוסף בן לולו - עימוד וצילום
מייל: rina52@etrog.net.il

תוכן העניינים



7.....	מבוא
	הגדרת המושג "קטנית"
14.....	פרק ראשון: ספרות חז"ל
14.....	תקופת התנאים
18.....	תקופת האמוראים
27.....	פרק שני: ספרות הגאונים
31.....	פרק שלישי: מפרשי התלמוד, הפוסקים וספרות המנהגים בתקופת הראשונים
34.....	רבי יצחק אלפסי (רי"ף)
35.....	רבי משה בן מימון (רמב"ם)
37.....	רבי אברהם בן דוד (ראב"ד)
38.....	רבי זרחיה הלוי (רז"ה)
39.....	ספר הפרדס לרש"י
40.....	רבינו יקותיאל משפירא
42.....	רבינו אשר בר שאול
43.....	רבי אליעזר בר יואל (ראבי"ה)
44.....	רבי ישעיה דטראני
45.....	רבי שמואל מפליזא
47.....	רבי יצחק מקורבייל
55.....	רבי מרדכי בן הלל
58.....	רבי יעקב חזן
59.....	רבינו אשר בן יחיאל (הרא"ש)
60.....	רבי אהרן הכהן מלוניל
62.....	רבינו יום טוב אלאשבילי (ריטב"א)
63.....	רבינו מנחם המאירי

64.....	רבי שם טוב אבן גאון
65.....	רבי יהושע אבן שועייב
66.....	רבינו מנוח בר יעקב
71.....	רבינו יעקב בר אשר
73.....	רבינו ירוחם בר משולם
77.....	רבי דוד בן יוסף אבודרהם
78.....	רבי אלכסנדר זוסלין הכהן
78.....	רבינו מנחם בן זרח
79.....	רבי יצחק בר ששת (ריב"ש)
79.....	רבי שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ)
81.....	רבינו יעקב מולין (מהרי"ל)
82.....	רבינו משה חלאווה
85.....	רבי שלמה בן שמעון דוראן (רשב"ש)
88.....	רבי ישראל איסרלין
89.....	רבי יוסף ב"ר משה
89.....	רבינו יעקב ברוך לנדא
93.....	טבלת סיכום - איסור והיתר קטניות בפסח עד סוף תקופת הראשונים
103.....	פרק רביעי: תקופת ה"שולחן ערוך"
	פרק חמישי: השתלשלות המנהג בקהילות אשכנז בתפוצות לאחר פסיקת הרמ"א עד ימינו
111.....	
112.....	רבני המאות 17-19
139.....	רבני המאה 20
142.....	בין המלחמות
142.....	מלחמת העולם השנייה - שואה
153.....	התרחבות איסור הקטניות בפסח במאה ה-20
153.....	- איסור קטניות משום דרכי העיבוד
155.....	- שמן קטניות
163.....	- צמח בוטנים

171.....	פרק שישי: הזרמים הדתיים ביהדות והתייחסותם לבעיית הקטניות בפסח
173.....	קראים
176.....	חסידות
179.....	הפולמוסים שבין האורתודוקסיה לבין הרפורמה
180.....	- פולמוס הקונסיסטוריה בווסטפליה - תק"ע-תקע"ג (1810-1813)
203.....	- פולמוס ועידות הרבנים הרפורמיים - תר"ד-תר"ו (1844-1846)
209.....	- פולמוס מערב רוסיה - מלחמת הקטניות - תרכ"ח-תר"ל (1867-1870)
223.....	- פולמוס ירושלים - תרל"ז-תרל"ח (1877-1878) (תמצית)
225.....	התייחסות הזרמים השונים לבעיית הקטניות בפסח בימינו
	פרק שביעי: השתלשלות המנהג בעדות המזרח בתפוצות - מפסיקת מרן רבי יוסף קארו
246.....	עד ימינו
	מרוקו - 247 / תוניס - 253 / מצרים - 255 / עירק - 257 / כורדיסטאן - 258 /
	לוב - 258 / אפגאניסטן - 259 / קוצ'ין - 259 / תימן - 259 / תורכיה - 261 / יון - 266
271.....	פרק שמיני: מנהגי ארץ ישראל
275.....	פולמוס ירושלים תרל"ז-תרל"ח (בהרחבה)
281.....	פולמוס שמן השומשומין תרנ"ה
287.....	מנהגי ירושלים בקטניות ותוצריהן
289.....	פולמוס שמן השומשומין תרס"ט
300.....	שעת הדחק
306.....	בעיות שנוצרו כתוצאה מחידוש הישוב היהודי בארץ והקמת המדינה
307.....	מנהג הקטניות בקיבוץ הדתי
314.....	מנהג הקטניות בצה"ל
322.....	מנהג הקטניות בישראל כתוצאה ממיזוג גלויות
327.....	פסיקות וחידושים במנהגי הקטניות בפסח במאה ה-21
341.....	סיכום
350.....	נספחים
385.....	רשימת קיצורים וראשי תיבות
393.....	ביבליוגרפיה
C.....	תקציר ותוכן עניינים באנגלית

מ ב ו א



מחקר זה נעשה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן בשנת תשנ"ח, לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", בהדרכת פרופ' אריק (יצחק) זימר.

מנהג הקטניות בפסח לא נס ליחו גם כיום, והוא ממשיך להעסיק את הציבור בקהילות השונות ומחייב את הרבנים ופוסקי ההלכות לתת פתרונות לבעיות העולות. לפיכך, מחקר זה עודכן לאחרונה והוכנסו בו שינויים ועדכונים שחלו במנהג זה מאז סיום המחקר בשנת תשנ"ח ועד לפסח שנת תש"פ, בו פקדה את העולם ואת ישראל מגפת הקורונה, שחייבה את הרבנים לפסיקה הלכתית ברוח הזמן.

שמו של המחקר, **"קטניות בפסח – גלגולו והתפתחותו ההלכתית וההיסטורית של מנהג זה בעדות ישראל עד ימינו"**, מעיד על מטרתו העיקרית.

מתוך העיון במנהגי הקטניות בפסח מתקופת המשנה ועד ימינו, אנו עדים למעשה, לפעולה, שאפשר לכנותה: "גלגולו של מנהג". זהו מנהג, המתפתח על פני תקופות היסטוריות שונות בהשפעת סיבות כלכליות, חברתיות והסטוריות. להלן עיקרי השתלשלותו ההיסטורית וההלכתית של מנהג זה עד ימינו, והשאלות המתעוררות לגבי כל תקופה:

בתקופת המשנה והתלמוד (מהמאה ה-1 עד המאה ה-6) יש היתר הלכתי גמור לאכול אורז ושאר קטניות בפסח, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במשנה, בתוספתא וסיכומו בתלמוד הבבלי במסכת פסחים לה,א ו-קיד,ב. וכן בירושלמי פסחים פ"ב, ה"ד. בתלמוד הבבלי והירושלמי עולה לראשונה הויכוח בין חכמים לרבי יוחנן בן נורי בקשר לחימוץ של הדגנים, אורז, דוחן וקרמית.

המחקרים החדשים בנושא החימוץ שאביא בעבודתי, יוכיחו למעשה את ההנחות

1. החלוקה ההיסטורית דלהלן מבוססת על: מנחם אלון, המשפט העברי, מהדורה ג, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס, ירושלים תשמ"ח. עמ' 38-40.

שהונחו ביסוד הויכוח שבין ריב"ן וחכמים ויהיו בסיס להבנת המחלוקות המאוחרות בעניין זה.

עד סוף תקופת הגאונים, (מהמאה ה-7 עד המאה ה-11) יש היתר הלכתי לאכול קטניות בפסח, ואין לנו עדויות לשינוי במנהג זה.

בפרק השלישי אדון בצמיחת המנהג לראשונה באזורים השונים, בסיבות לצמיחתו ובדרך הפצתו מאזור לאזור.

בעיית הקטניות צצה ועולה לראשונה בצפון צרפת בתקופת הראשונים, וליתר דיוק במחצית השניה של המאה ה-12, בתקופתו של רבי ברוך מגרמייזא.

מתקופה זו ואילך, אנו עדים למגוון רב של מנהגים: מהיתר הלכתי גמור עד לאיסור גמור.

מה גרם לשינוי זה דווקא בתקופה זו?

האיסור חוצה אזורים ועדות ומתפשט באשכנז, פרובנס וספרד.

- כיצד חדר המנהג מאזור אחד למשנהו?
- מה הסיבות להתפשטותו באזורים אלה?
- מי הראשון בכל אזור המעיד על האיסור ומדוע?

ההחמרות במנהג אינן נעצרות ובסוף תקופת הראשונים ובתקופת האחרונים נוספות חומרות גם על תוצרי קטניות, כשמן קטניות, ואף על תוצרים שהם לא ממין קטניות, כתפוחי אדמה, תה, קפה, סוכר, בטנים, חמניות ועוד. לחומרת הקטניות מתווספות גם קטניות שלא היו קיימות בזמן הגזירה.

בהשתלשלות המנהג בעדות המזרח בתקופת הראשונים עד פסיקת מרן מחבר ה'שלחן ערוך' אדון בפרק זה. הדיון יסוב על דרך חדירת האיסור לספרד ועל הסיבות לחדירתו. כן אמצא, מי היה הראשון המעיד על איסור זה?

לפסיקתם ולדרכי פסיקתם של ר"י קארו והרמ"א ב"שולחן ערוך" יוקדש הפרק הרביעי. פסיקתם יצרה, לכאורה, אחידות במנהג, בזה שבעדות אשכנז אוסרים אכילת קטניות בפסח, ואילו בעדות המזרח מתירים אכילתם. מבדיקת ספרות השו"ת וספרי המנהגים של עדות אשכנז ועדות המזרח שלאחר ה'שלחן ערוך' עולה, שפסיקת הרמ"א להחמיר מתקבלת על ידי עדות אשכנז כלשונה, ואילו בעדות המזרח יש בקיעים.

פרק חמישי יעסוק בהשתלשלות המנהג בקהילות אשכנז בתפוצות, לאחר

פסיקת הרמ"א עד סוף המאה העשרים. המאה העשרים מתאפיינת על ידי שתי מלחמות עולם. בפרק זה יידונו ההשפעות של מלחמות אלה על הפסיקה ההלכתית בענייננו.

בנספח לפרק זה יידונו שתי סוגיות חשובות: סוגיית שמן קטניות וסוגיית הבטנים. הדיון בסוגיות אלה, יספק לנו תשובות לגבי שלש שאלות עקרוניות שהם חלק מנושאי מחקרנו:

1. האם גזירת הקטניות תחול גם על מוצרים שהם לא ממין קטניות ומדוע?
2. האם גזירת הקטניות תחול גם על מוצרים שלא היו ידועים בזמן הגזירה?
3. האם כל קטנית (על פי הגדרה בוטאנית) תאסר, או שחייבים להתקיים עוד תנאים כדי לאסור קטניות?

הפרק **השישי** יעסוק בזרמים החדשים ביהדות והתייחסותם לעניין הקטניות בפסח. בפרק זה אדון בהרחבה גם בתנועת הקראות ובהתייחסותה לעניין הקטניות, אף על-פי שנוסדה במאה ה-8, והסיבות לדיון בתנועה זו בפרק זה, יידונו בהרחבה במקומם בפרק. בפרק זה אביא שו"תים מהזרמים החדשים העוסקים בנושא זה, ביניהם שו"תים שלא ראו אור עד עתה (סוף המאה ה-20 - זמן עריכת המחקר. בינתיים בשנת 2016 שינה ועד ההלכה של התנועה הקונסרבטיבית באמריקה את פסק ההלכה בעניין הקטניות בפסח, פסק הלכה זה יעודכן במקומו).

להשתלשלות המנהג בעדות המזרח לאחר פסיקת מרן רבי יוסף קארו עד ימינו יוקדש הפרק **השביעי**.

בפרק השלישי דנתי בדרך ובסיבות לחדירת מנהג זה לעדות המזרח, וכן במקורות הראשונים המעידים על מנהג זה בעדות המזרח.

פרק זה יבדוק, האם פסיקת מרן להקל מתקיימת על ידי עדות המזרח? אם לא, מה הסיבות לכך? בפרק זה יובאו מגוון המנהגים הנהוגים במנהג זה בעדות המזרח ואת הגורמים שהביאו לכך.

הסקירה בפרק זה תובא על-פי סדר כרונולוגי בשילוב חלוקה לאזורים ועדות. הסיבות לבחירת שיטה זו יובאו במקומן.

הפרק **השמיני** ידון במנהגי ארץ ישראל. ייחדתי פרק מיוחד לנושא זה, משום ייחודה של ארץ ישראל, שלאורך כל הדורות שמשה כארץ קולטת עליה לכל עדות ישראל. מגמה זו התגברה עם קום המדינה. שילוב ומיזוג העדות זו לצד זו

וזו בתוך זו, יצרה תופעה חדשה שלא הייתה קיימת בארצות המוצא, שבה מנהג אחד נעשה באופנים שונים. בפרק זה אבדוק:

1. האם קיים מנהג ארץ ישראלי, או שהעדויות המשיכו לנהוג על פי מנהג אבותיהם?

2. האם רבני ארץ ישראל ניסו למצוא דרך הלכתית כדי לגשר בין העדות במנהג זה ובמנהגים אחרים שבמחלוקת?

אחת מהתוצאות הבלתי נמנעות של השילוב החברתי, הייתה נישואים בינעדתיים. מצב חדש זה חייב את הרבנים למצוא פתרונות לבעיית המנהגים שבמחלוקת, מה פתרונותיהם?

שני תוצרים חדשים של ההתיישבות החדשה בארץ ישראל במאה ה-20, הם הקיבוץ הדתי וצה"ל. שני גופים אלה חרתו על דגלם את אחדות המנהג מצד אחד, ומאידך גיסא, אוכלוסייתן מורכבת מעדות שונות בעלות מנהגים שונים. כיצד ינהגו?

בפרק זה ידונו שני פולמוסים בעניין שמן השומשומין שהתנהלו בשנים תרנ"ה ותרס"ט. מפולמוסים אלה נסיק מסקנות שיצרפו למסקנות שהסקנו מסוגיות הבוטנים ושמן הקטניות.

דרך סיקור הפרקים אינה אחידה, והיא תקבע על-פי המטרה שלשמה נכתב הפרק.

על אף שהנושא הוא הלכתי במהותו, הרי שמחקרי יתמקד במימד ההסטורי (עובדה המתבקשת מאופי העבודה). מחקר זה יתמקד ויבהיר את הקשר ואת ההשפעה ההדדית שבין גורמים הסטוריים, כלכליים וחברתיים לבין אופי הפסיקה ההלכתית בנושא זה, ובנושאים אחרים. קשר זה אינו ענין טיפוסי לנושא זה בלבד, אך ייחודו של נושא זה הוא, בהיקפו ההסטורי ובשינויים הרבים שחלו בו בעקבות אירועים היסטוריים, כגון: גירושים, פוגרומים, מלחמות וכד'. גם אירועים כלכליים וחברתיים, כגון: בצורת, שובע, ירידת ערך הדורות, התחזקות ההשכלה וכד', השפיעו על הפסיקה ההלכתית בנושא זה. יחוד זה (שמדגש בנושא זה יותר מאשר בנושאים אחרים), מהווה דוגמא אופיינית לדרכי פסיקתם של החכמים. החכמים בבואם לפסוק הלכה, אינם יכולים להתעלם מאירועים הסטוריים וממצבים כלכליים וחברתיים. ההלכה מתגמשת או מתקשחת, מסתגרת או נפתחת בהתאם לאירועים אלה. עתים היא תסתגר בארבע אמותיה כדי להתגונן

מהזרמים החדשים ביהדות שקמו עליה, ולעיתים היא תתגמש ותפתח, דווקא מפני השינויים המתרחשים מסביבה, וזאת כדי לתת תשובה לצורכי השעה.

במחקר זה יובאו וינותחו הפולמוסים מסביב להיתר הקטניות בפסח בכל התקופות. כן יובאו מחקרים מדעיים העוסקים בנושא החימוץ של הקטניות והדגנים בפסח. במחקר זה, תובא ותידון ספרות רבה ורחבה, שנמצאת גם בכתבי יד ובספרים נדירים שלא נעשה בהם שימוש הולם עד היום.

לאור הדברים שלעיל, מטרת המחקר היא לתת הן בידי החוקר והן בידי איש ההלכה, תמונה מקיפה על השתלשלות מנהג איסור הקטניות בפסח בעדות ישראל לדורותיו עד ימינו, מכל ההיבטים שמנתי לעיל, כך ידע הקורא, את הסיבות להוצרות האיסור, מקומות האיסור, דרכי התפשטותו מאזור לאזור והסיבות לכך.

לאור האמור לעיל ובהמשך, יובן הצורך במחקר זה בהיקפו המוצע. כחלק מהמבוא תובא להלן הגדרת המושג "קטנית", כדי להקל על הקורא להבין נושא זה.

הגדרת המושג "קטנית"

לשם בירור נושא הקטניות בכללותו, עלינו להגדיר תחילה מהי "קטנית"? הגדרה זו חשובה מאוד כדי להבין על מה ולמה נחלקו הפוסקים בהתירם או באוסרם אכילת קטניות בפסח. על-כן, אביא הגדרות שונות מתחומים שונים למושג קטניות: מהתחום הלשוני, הבוטני וההלכתי. הגדרות אלה יבהירו לנו במדויק את הרכבה של משפחת הקטניות, מבניה, תכונותיה (החקלאיות והבוטניות), שימושיה וסוגיה השונים.

להלן ההגדרות:

1. לשונית

"שם כולל למיני צמחים שאכלו את זרעיהם בעיקר כשהם יבשים. ולעיתים כירק...נראה שבשם קטניות כללו בעיקר צמחים ממשפחת הפרפרניים בעלי זרעים קטנים, כגון: עדשים, טופח, כרישנה, תלתן (רוביה) ועוד"².

2. יהודה פליקס. מראות המשנה, הוצאת מדרש בני ציון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 124.

2. בוטאנית

"כל גרעיני זרע שזורעים אותו ומצמיח גרעינים כמותו, והזרע נאכל, ולא נוסף עליו בשר (כגון: עגבניות ומלפפונים שיש על הזרעים בשר), הרי הוא בכלל קטניות (והגדל על העץ אינו בכלל קטניות)"³.

3. בוטאנית-הלכתית

א. "כל הקטניות שנמנו בספרות חז"ל שייכות מבחינה בוטאנית למשפחת הפרפרניים מסדרת הקטניות, אולם נראה שמינים אחרים שאף הם שייכים למשפחה זו, לא נכללו בשם קטניות. כך למשל: הפול (ראה עוקצין א. ה) והחמצה (השווה חולין נב, ע"א)... המשנה מבחינה בין תבואה, קטניות, אורז, דוחן ושומשומין (חלה א, ד), אולם הרמב"ם ופוסקים אחרים כללו בכלל קטניות גם את המינים האחרונים (ר' פ"א מהלכות כלאים הל"ח)"⁴.

ב. "הזרעונים נחלקין לשלשה חלקים: האחד מהם הוא הנקרא תבואה והיא חמישה מינין, החיטים והכוסמין והשעורים ושבולת שועל והשיפון. והשני מהם הוא הנקרא קטנית, והן כל זרעים הנאכל לאדם חוץ מן התבואה, כגון: הפול והאפונים העדשים, הדוחן והאורז והשומשומין והפרגין והספיר וכיוצא בהן. השלישי מהן הוא הנקרא זרעוני גינה והן..."⁵.

ג. "כלל אמרו בפאה: כל שהוא אוכל [ראוי לאכילת אדם], ונשמר [שאינו הפקר], וגדוליו מן הארץ [למעט כמהין ופטירות, שאין להם שרש בארץ, שהם יונקים מן האויר], ולקיטתו כאחת [למעט פירות רוב האילנות שנלקטים בזה אחר זה] ומכניסו לקיום [שאוצרים אותו, להוציא ירקות שאינם מתקיימים] חייב בפאה. והתבואה והקטניות בכלל זה"⁶.

3. גרוסמן, שלמה זלמן. סידור פסח כהלכתו, ירושלים תשל"ט. בעמ' קפב, בהערה 9 כותב: "ובתורת הבוטניקה נחלקים הקטניות ל-3 משפחות: הפרפרניים, המימוזיים, הקסאלפיניים. ויש דברים שאינם מוגדרים על פי הבוטניקה כקטניות, כגון: אורז וחשבוהו הראשונים כקטניות".

4. ראה לעיל, הערה 2.

5. משנה תורה להרמב"ם, הוצאת "אל המקורות" בע"מ, ירושלים התשט"ז.

סדר זרעים חלק א, הלכות כלאים פ"א הל"ח. לזיהויים עיין בנספחים 4 - 5 עמ' 356-360.

6. פנחס ק, משניות מבוארות, הוצאת היכל שלמה, ירושלים תשל"ח. פאה, פרק א משנה ד.

ממשנה זו למדים אנו שגם קטניות חייבים בפאה, ואגב כך התוודענו גם לתכונות החקלאיות של הקטניות: גידוליהם מן הארץ, לקיטתם כאחת ומכניסם לקיום. בחרתי דווקא בהגדרות אלה, מאחר וכל אחת מוסיפה על חברתה פרט או פרטים שלא היו בהגדרה שלפניה, כך שלבסוף התקבלה תמונה מושלמת יותר שכללה את כל התחומים שמניתי לעיל המבהירים לנו היטב: מהי "קטנית"?